।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ षोडशोऽध्यायः ।।

सोह्रौं अध्याय

योगेश्वर भगवान् श्रीकृष्णले प्रश्न प्रस्तुत गर्ने आफ्नो विशिष्ट शैली छ। पहिले वहाँ प्रकरणको विशेषताहरूको उल्लेख गर्नुहुन्छ, जसबाट पुरुष त्यसतिर आकर्षित हुनसकोस्, त्यसपछि वहाँ त्यस प्रकरणलाई स्पष्ट पार्नुहुन्छ। उदाहरणको लागि कर्मलाई लिउँ। वहाँले दोस्रो अध्यायमा नै प्रेरणा दिनुभयो कि, अर्जुन! कर्म गर। तेस्रो अध्यायमा वहाँले इशारा गर्नुभयो कि निर्धारित कर्म गर। निर्धारित कर्म के हो? तब बताउनुभयो कि यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। फेरि वहाँले यज्ञको स्वरूप नबताएर पहिले बताउनुभयो कि यज्ञ आयो कहाँबाट र त्यसले दिन्छ के। चौथो अध्यायमा तेह्र–चौध विधिहरूबाट यज्ञको स्वरूप स्पष्ट गर्नुभयो, जसलाई गर्नु कर्म हो। यहाँ कर्म स्पष्ट हुन्छ, जसको शुद्ध अर्थ हो– योग–चिन्तन, आराधना, जो मन र इन्द्रियहरूको क्रियाबाट सम्पन्न हुन्छ।

यसप्रकार वहाँले अध्याय नौमा दैवी र आसुरी सम्पद्को नाम लिनुभयो। त्यसका विशेषताहरूमाथि जोड (बल) दिनुभयो कि– अर्जुन! आसुरी स्वभाववाला मलाई तुच्छ भनेर सम्बोधित गर्दछ। हुनत म पनि मनुष्य–शरीरको आधारवाला छु, किनकि मनुष्य–शरीरमा नै मलाई यस्तो स्थिति मिलेको छ, तर आसुरी स्वभाववाला, मूढ स्वभाववाला मलाई भज्दैनन्। जबकि दैवी सम्पद्ले युक्त भक्तजन अनन्य श्रद्धाबाट मेरो उपासना गर्दछन्। तर यी सम्पत्तिहरूको स्वरूप, त्यसको गठन अहिलेसम्म बताउनु भएन। अब अध्याय सोह्रमा योगेश्वर त्यसको स्वरूप स्पष्ट गर्दै हुनुहुन्छ, जसमा प्रस्तुत छ पहिले दैवी सम्पद्को लक्षण–

श्रीभगवानुवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्।।१।।

भयको सर्वथा अभाव, अन्तःकरणको शुद्धता, तत्वज्ञानको लागि ध्यानमा दृढ स्थिति अथवा निरन्तर लगन, सर्वस्वको समर्पण, इन्द्रियहरूको राम्रो प्रकारले दमन, यज्ञको आचरण (जस्तो स्वयं श्रीकृष्णले अध्याय चारमा बताउनु भएको छ), संयमाग्निमा हवन, इन्द्रियाग्निमा हवन, प्राण-अपानमा हवन र अन्तमा ज्ञानाग्निमा हवन अर्थात् आराधनाको प्रक्रिया, जो मात्र मन र इन्द्रियहरूको अन्तःकियाले सम्पन्न हुन्छ; तिल, जौ, वेदी इत्यादि सामग्रीहरूले हुने यज्ञको यस गीतोक्त यज्ञसित कुनै सम्बन्ध छैन। श्रीकृष्णले यस्तो कुनै कर्मकाण्डलाई यज्ञ मानेन। स्वाध्याय अर्थात् स्व-स्वरूपतिर अग्रसर गराउने अध्ययन, तप अर्थात् मनसहित इन्द्रियहरूलाई इष्टको अनुरूप ढाल्नु तथा '**आर्जवम्**'- शरीर र इन्द्रियहरूसहित अन्तःकरणको सरलता,

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्।।२।।

अहिंसा अर्थात् आत्माको उद्धार (आत्मालाई अधोगतिमा पुऱ्याउनु नै हिंसा हो। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि म सावधान भएर कर्ममा अग्रसर भएन भने यी सम्पूर्ण प्रजाको हनन गर्ने र वर्णसंकरको कर्ता हुनेछु। आत्माको शुद्ध वर्ण हो परमात्मा, त्यसको प्रकृतिमा भट्कनु वर्णसंकर हो, आत्माको हिंसा हो र आत्माको उद्धार नै अहिंसा हो।), सत्य (सत्यको अर्थ यथार्थ र प्रिय भाषण होइन। तपाईं भन्नुहुन्छ- यो वस्त्र मेरो हो, के तपाईं साँचो बोल्नुहुन्छ? यसभन्दा ठूलो झूठो अरू के हुनेछ? जब शरीर तपाईंको होइन, नश्वर हो, तब यसलाई ढाक्ने वस्त्र कहिले तपाईंको हो? वस्तुतः सत्यको स्वरूप योगेश्वरले स्वयं बताउनु भयो- अर्जुन! सत्य वस्तुको तीनै कालहरूमा कहिलै पनि अभाव छैन। यो आत्मा नै सत्य हो, यही परम सत्य हो- यस सत्यमाथि दृष्टि राख्नु), क्रोध नहुनु, सर्वस्वको समर्पण, शुभारम्भ कर्मफलहरूको त्याग, चित्तको चंचलताको सर्वथा अभाव, लक्ष्यको विपरीत निन्दित कार्यहरू नगर्नु, सम्पूर्ण प्राणीहरूमा दयाभाव, इन्द्रियहरूको विषयसँग संयोग भएमा पनि त्यसमा आसक्तिको अभाव, कोमलता, आफ्नो लक्ष्यबाट विमुख हुनुमा लज्जा, व्यर्थका चेष्टाहरूको अभाव तथा-

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत।।३।।

तेज (जो एकमात्र ईश्वरमा छ, त्यसको तेजबाट जो कार्य गर्दछ। महात्मा बुद्धको दृष्टि पर्नासाथ अंगुलिमालको विचार-परिवर्तन भयो। यो त्यस तेजकै परिणाम थियो, जसबाट कल्याणको सृजन हुन्छ, जो बुद्धमा थियो), क्षमा, धैर्य, शुद्धि, कसैमा शत्रुभाव नहुनु, आफैंमा पूज्यताको भावको सर्वथा अभाव- यो सबै त हे अर्जुन! दैवी सम्पद् प्राप्त पुरुषका लक्षण हुन्। यसप्रकार जम्मा छब्बीस लक्षणहरू बताउनु भयो, जो सबै साधनामा परिपक्व अवस्था भएका पुरुषमा सम्भव छ र आंशिक रूपमा तपाईंमा पनि निश्चित छ तथा आसुरी सम्पद्बाट आप्लावित (परिपूर्ण) मानिसहरूमा पनि यी गुणहरू छन् तर प्रसुप्त रहन्छन्, त्यसैले त घोर पापीलाई पनि कल्याणको अधिकार छ। अब आसुरी सम्पद्को प्रमुख लक्षण बताउनु हुन्छ-

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्।।४।।

हे पार्थ! पाखण्ड, घमण्ड, अभियान, क्रोध, कठोर वाणी र अज्ञान- यी सबै आसुरी सम्पद्प्राप्त पुरुषका लक्षण हुन्। दुबै सम्पदाहरूको कार्य के हो?-

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।
मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव।।५।।

यी दुबै प्रकारका सम्पद्हरूमा दैवी सम्पद् त '**विमोक्षाय**'- विशेष मोक्षको लागि हो र आसुरी सम्पद् बन्धनको लागि मानिएको छ। हे अर्जुन! तिमी शोक नगर; किनकि दैवी सम्पद्लाई प्राप्त गरेका छौ। विशेष मुक्तिलाई प्राप्त गर्नेछौ अर्थात् मलाई प्राप्त गर्नेछौ। ती सम्पदाहरू कहाँ रहन्छन्?-

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु।।६।।

हे अर्जुन! यस लोकमा भूतहरूको स्वभाव दुई प्रकारका हुन्छन्- देवहरूको जस्तो र असुरहरूको जस्तो। जब हृदयमा दैवी सम्पद्ले कार्यरूप लिन्छ, तब मानिस नै देवता हुन्छ र जब आसुरी सम्पद्को बाहुल्यता हुन्छ, तब मानिस नै असुर हुन्छ। सृष्टिमा यी दुईमात्र जातिहरू हुन्। त्यो चाहे अरबमा जन्मेको होस् वा आस्ट्रेलियामा, कतै पनि जन्मेको किन न होस्- उक्त दुईमध्ये एउटा अवश्य हुन्छ। अहिलेसम्म देवहरूको स्वभाव नै विस्तारपूर्वक भनियो,

अब असुरहरूको स्वभाव मबाट विस्तारपूर्वक सुन–

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते।।७।।

हे अर्जुन! असुर व्यक्ति 'कार्यम् कर्म'बाट प्रवृत्त हुने र अकर्त्तव्य कार्यबाट निवृत्त हुनु पनि जान्दैनन्। यसैले उनीहरूमा न शुद्धि रहन्छ न आचरण, न सत्य नै रहन्छ। ती पुरुषहरूको विचार कस्तो हुन्छ?–

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम्।।८।।

ती आसुरी प्रकृतिका मानिसहरू भन्दछन् कि जगत् आश्रयरहित छ, सर्वथा झूठो हो र बिना ईश्वरको स्वयं स्त्री–पुरुषको संयोगबाट उत्पन्न भएको हो। यसैले मात्र भोगहरूलाई भोग्नको लागि हो, यसको अतिरिक्त अरू के छ र?

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः।।९।।

यस मिथ्या दृष्टिकोणको अवलम्बनबाट जसको स्वभाव नष्ट भएको छ, ती मन्द–बुद्धि, अपकारी, क्रूरकर्मी मानिस मात्र जगत्को नाश गर्नको लागि नै उत्पन्न हुन्छन्।

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः।।१०।।

ती मानिसहरू दम्भ, मान र मदबाट युक्त भएको, कुनै पनि प्रकारले पूर्ण न हुने कामनाहरूको आश्रय लिएर, अज्ञानबाट मिथ्या सिद्धान्तहरूलाई ग्रहण गरेर, अशुभ तथा भ्रष्ट व्रतहरूले युक्त भएर संसारमा कार्यरत हुन्छन्। तिनीहरू व्रत पनि गर्दछन्; तर भ्रष्ट हुन्छन्।

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः।।११।।

उनीहरू अन्तिम श्वाससम्म अनन्त चिन्ताहरू बोकी रहन्छन् र विषयहरूलाई भोग्नमा तत्पर 'बस यतिमै आनन्द छ'– यस्तो मान्दछन्। उनको मान्यता रहन्छ कि जति हुन सकोस् भोग संग्रह गर, यो भन्दा अगाडि केही पनि छैन।

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्।।१२।।

आशारूपी सयकड़ौं फाँसीहरूबाट (एउटै फाँसीबाट मानिस मर्छन्, यहाँ सयौं फाँसीबाट) बाँधिएका, काम-क्रोध परायण विषय-भोगहरूको पूर्तिको लागि उनीहरू अन्यापूर्वक धनादि धेरै पदार्थहरू संग्रह गर्ने चेष्टा गर्दछन्। अतः धनको लागि उनीहरू रात-दिन असामाजिक पाइला सारी रहन्छन्। अगाडि भन्नुहुन्छ-

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्।।१३।।

उनीहरू विचार गर्दछन्- मैले आज यसलाई पाएँ, यस मनोरथलाई प्राप्त गर्नेछु, मसँग यति धन छ र फेरि कुलै बेला यति हुने छ।

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी।।१४।।

ती शत्रु मद्वारा मारियो र अरू शत्रुहरूलाई पनि म मार्नेछु। म नै ईश्वर र ऐश्वर्यलाई भोग्नेवाला छु। म नै सिद्धिहरूले युक्त, बलवान् र सुखी छु।

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः।।१५।।

म धेरै धनी र धेरै कुटुम्ब भएको। मेरा जस्तो समान अर्को को छ? म यज्ञ गर्नेछु, म दान दिनेछु, मलाई हर्ष हुनेछ- यसप्रकारले अज्ञानबाट तिनीहरू विशेष मोहित रहन्छन्। के यज्ञ, दान पनि अज्ञान हो? यसमाथि श्लोक १७मा स्पष्ट गर्नु भएको छ। यति भएर पनि उनीहरू चूप लाग्दैनन् बरू अनेकौं भ्रान्तिहरूको शिकार हुन्छन्। यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ-

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ।।१६।।

अनेकौं प्रकारले भ्रमितचित्त भएको, मोहजालमा अल्झेको, विषय-भोगहरूमा अत्यन्त आसक्त ती आसुरी स्वभाव भएका मानिसहरू अपवित्र नरकमा झर्छन्। अगाडि श्रीकृष्ण स्वयं बताउनु हुन्छ कि नरक के हो?

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्।।१७।।

आफैलाई श्रेष्ठ मान्ने, धन र मानको मदले युक्त भएर ती घमण्डी मानिसहरू शास्त्रविधिले रहित नाममात्रको यज्ञद्वारा पाखण्डले यजन गर्दछन्। के त्यही यज्ञ गर्दछन्, जस्तो श्रीकृष्णले बताउनुभयो? होइन, त्यस विधिलाई छोडेर गर्दछन् किनकि विधि योगेश्वरले स्वयं बताउनु भयो। (अध्याय ४/२४–३३ तथा अध्याय ६/१०–१७)

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः।।१८।।

ती अर्काको निन्दा गर्ने, अहंकार, बल, घमण्ड, कामना र क्रोध परायण भएको पुरुष आफ्नो र अर्काको शरीरमा स्थित म अन्तर्यामी परमात्मासित द्वेष गर्ने हुन्। शास्त्रविधिबाट परमात्माको स्मरण एक यज्ञ हो। जो यस विधिलाई त्यागेर नाममात्रको यज्ञ गर्दछन्, यज्ञको नाममा केही न केही गर्दै रहन्छ, ती आफ्नो र अरूको शरीरमा स्थित म परमात्मासित द्वेष गर्ने हो। मानिस द्वेष गर्दै नै रहन्छन् र जोगिन्छन् पनि, के त्यो पनि बच्न सक्छ? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ– होइन,

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु।।१९।।

मसित द्वेष गर्ने ती पापाचारी क्रूरकर्मी नराधमहरूलाई म संसारमा निरन्तर आसुरी योनिहरूमा नै गिराउँछु। जो शास्त्रविधिलाई त्यागेर यजन गर्दछन् ती पापयोनि हुन्, त्यही मानिसहरूमा अधम हुन्, तिनैलाई क्रूरकर्मी भनियो। अरू कोही अधम छैन। पछाडि भनिएको थियो– यस्ता अधमहरूलाई म नरकमा गिराउँछु, त्यसैलाई यहाँ भन्नुहुन्छ कि उनलाई अजस्र आसुरी योनिहरूमा गिराउँछु। यही नरक हो। साधारण जेलको यातना भयंकर हुन्छ र यहाँ अनवरत आसुरी योनिहरूमा झर्ने क्रम कति दुःखद छ। अतः दैवी सम्पद्को लागि प्रयत्नशील रहनु पर्दछ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्।।२०।।

कौन्तेय! मूर्ख मानिसहरू जन्म-जन्मान्तरसम्म आसुरी योनिलाई प्राप्त गरेर, मलाई प्राप्त नगरेर, पहिलेभन्दा पनि अतिनीच गतिलाई प्राप्त गर्दछन्। जसको नाम नरक हो। अब हेरौं, नरकको उद्‌गम के हो?-

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्।।२१।।

काम, क्रोध र लोभ यी तीन प्रकारका नरकका मूलद्वार हुन्। यी आत्माको नाश गर्ने, त्यसलाई अधोगतिमा लैजाने हुन्। अतः यी तीनवटालाई त्यागि दिनु पर्दछ। यी तीनबाट माथि नै आसुरी सम्पद् टिकेका छन्। यिनलाई त्यागेर के लाभ?-

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम्।।२२।।

कौन्तेय! नरकका यी तीनवटै द्वारहरूबाट मुक्त भएको पुरुष आफ्नो परम कल्याणको लागि आचरण गर्न पाउँछ, जसबाट त्यो परमगति अर्थात् मलाई प्राप्त गर्दछ। यी तीनवटै विकारहरूलाई त्यागेपछि नै मानिस नियत कर्म गर्दछ, जसको परिणाम परमश्रेय हो।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्।।२३।।

जो पुरुष उपर्युक्त शास्त्रविधिलाई त्यागेर [अर्थात् त्यो शास्त्र कुनै अरू शास्त्र होइन, **'इति गुह्यतमं शास्त्रम्' (१५/२०)** गीता स्वयं पूर्ण शास्त्र हो जसलाई स्वयं श्रीकृष्णले बताउनुभएको छ, त्यस विधिलाई त्यागेर] आफ्नो इच्छाले क्रिया-कलाप गर्दछ, त्यो न सिद्धि प्राप्त गर्दछ, न परमगति र न सुख नै प्राप्त गर्दछ।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि।।२४।।

यसैले अर्जुन! तिम्रो लागि यस कर्त्तव्य र अकर्त्तव्यको व्यवस्थामा कि म के गरूँ, के नगरूँ?- यसके व्यवस्थामा शास्त्र नै एक प्रमाण हो। यस्तो जानेर शास्त्र-विधिबाट नियत गरिएका कर्म नै तिमीले गर्नुयोग्य छ।

अध्याय तीनमा पनि योगेश्वर श्रीकृष्णले '**नियतं कुरु कर्म त्वं**'- नियत कर्ममा जोड (बल) दिनुभयो र बताउनु भयो कि यज्ञको प्रक्रिया नै त्यो नियत कर्म हो र त्यो यज्ञ आराधनाको विधि-विशेषको चित्रण हो, जो मनको सर्वथा निरोध गरेर शाश्वत ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउँछ। यहाँ वहाँले बताउनुभयो कि काम, क्रोध र लोभ नरकका तीन प्रमुख द्वार हुन्। यी तीनवटालाई त्यागेपछि त्यस कर्मको (नियत कर्मको) आरम्भ हुन्छ। जसलाई मैले पटक-पटक भने, जो परमश्रेय-परमकल्याण दिलाउने आचरण हो। बाहिर सांसारिक कार्यहरूमा जो जति व्यस्त छ, त्यति नै बढी काम, क्रोध र लोभ उसको पास सुसज्जित हुन्छ। कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो कि काम, क्रोध र लोभलाई त्यागेपछि मात्र त्यसमा प्रवेश मिल्दछ, कर्म आचरणमा परिणत हुन पाउँछ। जसले यस विधिलाई त्यागेर आफ्नो इच्छाले आचरण गर्दछ, त्यसको लागि सुख-सिद्धि अथवा परमगति केही पनि छैन्। अतः कर्त्तव्य र अकर्त्तव्यको व्यवस्थामा शास्त्र नै एकमात्र प्रमाण छ। अतः शास्त्रविधिको अनुसार नै तिमीले कर्म गर्नु उचित छ र त्यो शास्त्र हो- '**गीता**'।

निष्कर्ष-

यस अध्यायको आरम्भमा योगेश्वर श्रीकृष्णले दैवी सम्पद्‌को विस्तारपूर्वक वर्णन गर्नुभयो। जसमा ध्यानमा स्थिति, सर्वस्वको समर्पण, अन्तःकरणको शुद्धि, इन्द्रियहरूको दमन, मनको शमन, स्वरूपको स्मरण गराउने अध्ययन, यज्ञको लागि प्रयत्न, मनसहित इन्द्रियहरूलाई तपाउनु, अक्रोध, चित्त शान्त प्रवाहित रहनु इत्यादि छब्सीस लक्षणहरूलाई बताउनुभयो, यी सबै इष्टको नजिक पुगेको योग-साधनामा प्रवृत्त कुनै साधकमा संभव छन्, आंशिक रूपमा सबैमा निहित छन्।

त्यसपछि वहाँले आसुरी सम्पद्‌मा प्रधान चार-छः विकारहरूको नाम लिनुभयो; जस्तै- अभिमान, दम्भ, कठोरता, अज्ञान इत्यादि र अन्त्यमा निर्णय दिनुभयो कि अर्जुन! दैवी सम्पद् त '**विमोक्षाय**'- पूर्ण निवृत्तिको लागि हो, परमपदको प्राप्तको लागि हो र आसुरी सम्पद् बन्धन र अधोगतिको लागि हो। अर्जुन! तिमी शोक नगर; किनकि तिमीले दैवी सम्पद्‌लाई प्राप्त गरेका छौ।

यी सम्पदाहरू कहाँ हुन्छन्? वहाँले बताउनु भयो कि यस लोकमा मानिसको स्वभाव दुई प्रकारका हुन्छन्– देवताहरू जस्तो र अर्को असुरहरूको जस्तो। जब दैवी सम्पद्को बाहुल्य हुन्छ, तब मानिस देवताहरू जस्तै हुन्छ र जब आसुरी सम्पद्को बाहुल्य हुन्छ, तब मानिस असुरहरू जस्ते हुन्छ। सृष्टिमा मानिसहरूका मात्र दुई जाति छन्; त्यो कहीं पनि किन न जन्मेको होस्, केही पनि कहलाओस्।

त्यसपछि वहाँले आसुरी स्वभाव हुने मानिसहरूको लक्षणहरूलाई विस्तापूर्वक उल्लेख गर्नुभयो। आसुरी सम्पद् प्राप्त पुरुष कर्त्तव्य कर्ममा प्रवृत्त हुन् जान्दैन र अकर्त्तव्य कार्यबाट पनि निवृत्त हुन् जान्दैन। त्यो कर्ममा जब प्रवृत्त नै भएको छैन भने त्यसमा न सत्य हुन्छ न शुद्धि, न आचरण नै हुन्छ। त्यसको विचारमा जगत् आश्रयरहित, बिना ईश्वरकै स्वतः स्त्री–पुरुषको संयोगबाट उत्पन्न भएको हो। अतः भोग भोग्नको लागि मात्र हो। यसभन्दा अगाडि के छ? यो विचार श्रीकृष्णकालमा पनि थियो, सधैं रहेको छ। मात्र चार्वाकले भनेको छ, यस्तो कुरा होइन। जबसम्म जनमानसमा दैवी–आसुरी सम्पद्को उतार–चढाव छ, तबसम्म रहनेछ। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ, ती मन्दबुद्धिवाला पुरुष सबैको अहित (कल्याणको नाश) गर्नको लागि जगत्मा जन्मलिन्छन्। ती भन्दछन्– मद्वारा यी शत्रुहरू मारिए, उसलाई मारूँला। यसप्रकार अर्जुन! काम, क्रोधको आश्रित ती पुरुष शत्रुहरूलाई मार्दैनन्, बरू आफ्नो र अर्काको शरीरमा स्थित म परमात्मासित द्वेष गर्ने हुन्। अनि के अर्जुनले प्रण गरेर जयद्रथादिलाई मारे? यदि मार्छ भने आसुरी सम्पद्वाला हो, ती परमात्मासित द्वेष गर्ने हो; जबकि अर्जुनलाई श्रीकृष्णले स्पष्ट भन्नुभयो कि तिमीले दैवी सम्पद्लाई प्राप्त गरेका छौं, शोक नगर। यहाँ पनि स्पष्ट भयो कि ईश्वरको निवास सबैको हृदय–देशमा छ। स्मरण रहोस् कि कसैले तिमीलाई सतत् देखिरहेको छ। अतः सधैं शास्त्र–निर्दिष्ट क्रियाको नै आचरण गर्नु पर्दछ अन्यथा दण्ड प्रस्तुत छ।

योगेश्वर श्रीकृष्णले पुनः भन्नुभयो कि आसुरी स्वभाव भएका क्रुर मानिसहरूलाई म बारंबार नरकमा गिराउँछु। नरकको स्वरूप के हो? भन्नुभयो, बाररंबार नीच–अधम योनिहरूमा झर्नु एक अर्कोका पर्याय हुन्। यही नरकको

स्वरूप हो। काम, क्रोध र लोभ नरकका तीन मूलद्वारा हुन्। यी तीनमा नै आसुरी सम्पद् टिकेका छन्। यी तीनलाई त्यागेपछि मात्र त्यस कर्मको आरम्भ हुन्छ, जसलाई मैले बारम्बार भनें। सिद्ध छ कि कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो, जसको आरम्भ काम, क्रोध, लोभलाई त्यागेपछि नै प्राप्त हुन्छ। सांसारिक कार्यहरूमा मर्यादित ढंगले सामाजिक व्यवस्थाहरूको निर्वाह गर्नमा जो जति व्यस्त छन्, काम, क्रोध, लोभ उनीहरूमा त्यति नै बढी मात्रामा भरीभराउ पाइन्छ। वस्तुतः यी तीनलाई त्यागेपछि परममा प्रवेश दिलाउने निर्धारित कर्महरूमा प्रवेश मिल्दछ। यसैले म के गरूँ, के न गरूँ– यस कर्तव्य–अकर्तव्यको व्यवस्थामा शास्त्र नै प्रमाण हो। कुन शास्त्र? यही गीता शास्त्र। '**किमन्यैः शास्त्रविस्तरै।**' यसैले यस शास्त्रद्वारा निर्धारित गरेको कर्म–विशेष (यज्ञार्थ कर्म)लाई नै तिमी गर।

यस अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले दैवी र आसुरी सम्पदाहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन गर्नुभयो। उनीहरूको स्थान मानव–हृदय बताउनुभयो। तिनको फल बताउनुभयो। अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'दैवासुरसम्पद्विभागयोगो' नाम षोडशोऽध्यायः।।१६।।

यस प्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण–अर्जुनको सम्वादमा 'दैवासुर सम्पद् विभागयोग' नामक सोह्रौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थ गीता' भाष्ये 'दैवासुरसम्पद्विभागयोगो' नाम षोडशोऽध्यायः।।१६।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'दैवासुर सम्पद् विभागयोग' नामक सोह्रौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।